

Toruń, 9 marca 2022 r.

Dr hab. Jarosław Centek, prof. UMK

Katedra Historii Wojskowej

Wydział Nauk Historycznych

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

ORCID 0000-0001-8903-8440

UNIwersytet GDANSKI

RPW/12634/2022
Data: 2022-03-28

Klauzula etyczna: oświadczam, że nie istnieje konflikt interesów personalnych bądź instytucjonalnych w odniesieniu do recenzowanej rozprawy. Nie znam powodów, które mogłyby wpłynąć na obiektywizm recenzji.

Informacja o kompetencjach recenzenckich: obszar zainteresowań badawczych recenzenta oraz zestawienie dorobku naukowego zob.: <http://www.umk.pl/~jcentek>

OCENA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Mgr. Paweł Nastrożny, Fortyfikacje twierdz pomorskich Toruń, Grudziądz i Chełmno w okresie międzywojennym. Rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem dr hab. Marka Stażewskiego, prof. UG, Gdańsk 2021.

Mgr Paweł Nastrożny jest absolwentem studiów historycznych zarówno pierwszego, jak i drugiego stopnia na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Na tej samej uczelni obronił także pracę magisterską na kierunku archiwistyka i zarządzanie dokumentacją. W trakcie studiów był aktywnym członkiem Studenckiego Koła Naukowego Miłośników dawnego Oręża i Ubioru Wojskowego. Już wówczas dawał wyraz swoim zainteresowaniom, dotyczącym fortyfikacji. Co oczywiste, jego prace dyplomowe również poświęcone były tej tematyce.

Mimo, iż mgr Paweł Nastrożny jest na początku drogi naukowej, ma na swoim koncie już szereg publikacji, poświęconych właśnie twierdzom, które niezmiennie znajdują się w orbicie Jego zainteresowań naukowych. Nic zatem dziwnego, że także i swoją dysertację zdecydował się poświęcić temu zagadnieniu.

J. Centek

W pierwszym rozdziale pracy, mgr Nastrożny przedstawił „Zarys historii fortyfikacji Torunia, Grudziądza i Chełmna do czasów pierwszej wojny światowej”. Co zrozumiałe, fragment ten powstał w oparciu o literaturę przedmiotu i ma charakter odtwórczy. Służy nakreśleniu tła zasadniczych rozważań.

Drugi rozdział, „Powrót twierdz w granice odrodzonej Rzeczypospolitej” został poświęcony przejmowaniu infrastruktury Torunia, Grudziądza oraz Chełmna. Ta część pracy opiera się już w znacznym stopniu na materiale archiwalnym i stanowi twórczy wkład mgra Nastrożnego w historiografię.

Kolejną część, „Fortyfikacje twierdz pomorskich w wojnie polsko-sowieckiej w lecie 1920 roku”, mgr Nastrożny poświęcił na omówienie przygotowań obronnych Torunia, Grudziądza i Chełmna w czasie ofensywy Tuchaczewskiego na Warszawę. Dzięki wykorzystaniu licznych materiałów archiwalnych, Autorowi udało się rozszerzyć stan wiedzy na temat roli, jaka miała przypaść wspomnianym twierdzom w tym krytycznym dla odrodzonej Polski okresie.

Można uznać, że pierwsze trzy części dysertacji mgra Nastrożnego stanowią niejako wprowadzenie do zasadniczej tematyki, jaką jest funkcjonowanie wspomnianych twierdz w okresie międzywojennym. Omawianie tego zagadnienia rozpoczyna czwarty rozdział został zatytułowany przez mgra Nastrożnego „System organizacyjno-administracyjny fortyfikacji Torunia, Grudziądza i Chełmna”. Autor omówił w tym miejscu przekształcenia struktur, zajmujących się nadzorem nad tytułowymi twierdzami w okresie II Rzeczypospolitej.

Rozdział piąty dysertacji nosi tytuł „Prace rozbiórkowe i konserwacyjne w twierdzach pomorskich”. W układzie problemowym mgr Nastrożny omówił rozbiórkę umocnień polowych, a także niektórych obiektów stałych. Znalazły się tu również informacje na temat podejmowanych prac konserwatorskich.

Najobszerniejszą część pracy stanowi rozdział szósty, zatytułowany „Użytkowanie dzieł obronnych i obiektów zaplecza twierdz”. Warte podkreślenia jest, że mgr Nastrożny zajął się nie tylko wykorzystaniem ich do celów militarnych (kwaterunek wojska czy funkcje magazynowe), ale także funkcjami czysto cywilnymi (pomieszczenia socjalne czy siedziby różnych firm). W moim odczuciu jest to najmniej zbadany aspekt życia twierdz pomorskich i jego omówienie należy powitać z zadowoleniem.

Rozdział siódmy jest ostatnim z części zasadniczej recenzowanej dysertacji. Został on zatytułowany „Koncepcje strategiczno-operacyjne rozbudowy i wykorzystania fortyfikacji twierdz Toruń, Grudziądz i Chełmno w potencjalnym konflikcie zbrojnym”. W układzie

chronologicznym mgr Nastrożny przedstawił różne wizje roli, jaką miałyby odegrać fortyfikacje pomorskie w przypadku ewentualnej wojny.

Niejako epilogiem całej historii jest rozdział ósmy, „Fortyfikacje Torunia, Grudziądza i Chełmna w 1939 roku”. Mgr Nastrożny przedstawił w nim plany działania Armii „Pomorze”, prowadzone przygotowania wojenne oraz same działania wojenne.

Oprócz tego praca zawiera trzy przydatne aneksy – „Nazewnictwo głównych dzieł fortyfikacyjnych twierdz Toruń, Grudziądz i Chełmno”, „Wybrane wykazy etatów i ich obsady w administracji fortecznej twierdz pomorskich” oraz „Zestawienie wybranych terminów z zakresu architektury obronnej”. Dodatkowo mgr Nastrożny zamieścił w swej dysertacji „Słownik wybranych terminów z zakresu architektury obronnej”.

Dysertacja mgra Nastrożnego porusza istotne, aczkolwiek zaniedbane w historiografii zagadnienie funkcjonowania twierdz pomorskich w okresie międzywojennym. Autor prawidłowo nakreślił tło, przedstawiając krótki zarys dziejów fortyfikacji, ich przejmowanie oraz rolę w czasie wojny polsko-sowieckiej. Zasadniczą częścią pracy jest oczywiście wykorzystanie bogatej infrastruktury militarnej Torunia, Grudziądza oraz Chełmna od 1920 do 1939 r. Pochwalić trzeba wieloaspektowość dokonanej przez mgra Nastrożnego analizy. Autor w umiejętny sposób łączy fachową wiedzę fortyfikacyjną z dokładnym przedstawieniem wykorzystania infrastruktury twierdz. Dysertacja ta wykracza daleko poza techniczne opisanie tych miejsc, gdyż łączy je z postrzeganiem tych obiektów jako obiekty utylitarne, zarówno z punktu widzenia wojskowych, władz miejskich, jak i zwykłych obywateli. Z tego względu dysertacja „Fortyfikacje twierdz pomorskich Toruń, Grudziądz i Chełmno w okresie międzywojennym” jest opracowaniem wartościowym, w pełni zasługującym na opublikowanie. W ten sposób badania mgra Nastrożnego mogłyby zostać wykorzystane przez szersze grono zawodowych historyków, a także dostępne każdemu zainteresowanemu.

Cennym dopełnieniem treści są liczne ilustracje, umieszczone po każdym rozdziale dysertacji. Zawierają one nie tylko fotografie kluczowych postaci, ale także liczne plany twierdz, pozycji polowych, a nawet pojedynczych obiektów. Nie można ich zatem traktować jako ozdobników, są bowiem pełnoprawnym uzupełnieniem treści.

Jednakże, jak w każdej pracy, także i w recenzowanej dysertacji, znalazły się błędy. Podzieliłem je na trzy kategorie o różnym ciężarze – merytoryczne, warsztatowe oraz stylistyczne.

Odnalezione przeze mnie błędy merytoryczne dotyczą kwestii pobocznych i nie mają najmniejszego wpływu na poprawność wniosków wyciąganych przez mgra Nastrożnego. Nie mniej jednak niektóre z nich same w sobie nie są błaha. Na pierwszym miejscu wysuwa się

informacja ze strony 89 na temat „Ministerstwa Wojny Cesarstwa Niemieckiego”. Również na s. 123 Autor sugeruje jego istnienie. Takiej instytucji jednakże nie było, a poszczególne kraje Rzeszy posiadały swoje własne ministerstwa wojny (oraz kontyngenty wojskowe). Jeżeli chodzi o instytucje centralne, to wspólny był jedynie Wielki Sztab Generalny. Dopiero po wojnie utworzono Ministerstwo Reichswehry, które było jednolite dla całej Rzeszy.

Poważnym błędem merytorycznym jest informacja o tym, jakoby w dniu 11 listopada 1918 r. „Niemcy podpisały kapitulację kończącą pierwszą wojnę światową” (s. 123). Jest to bardzo nieszczęśliwe sformułowanie, gdyż wojnę kończy pokój, a po Wielkiej Wojnie zawarto szereg traktatów w późniejszym okresie. Działania wojenne też nie zakończyły się w tym dniu, gdyż Węgry i siły generała Paula von Lettow-Vorbecka w Afryce przez krótki czas stawiały jeszcze opór. W słynnym wagonie kolejowym Niemcy podpisali 11 listopada 1918 r. zawieszenie broni na froncie zachodnim. Analizując warunki tego układu, można wysnuć tezę, że chodziło o *de facto* kapitulację, nie mniej jednak formalnie było to zawieszenie broni.

Przy opisywaniu wojny polsko-bolszewickiej Autor napisał (s. 217), że sytuację „zmieniła polska kontrofensywa znad Wieprza oraz zwycięska bitwa warszawska stoczona 15 VIII 1920 roku”. Manewr znad Wieprza zaczął się dzień później, a bitwa warszawska wcześniej.

Pisanie wielkimi literami nazwy „republika weimarska” jest błędne (zob. s. 132, s. 496). Zapis taki stosowany jest w języku niemieckim, ale to wynika z gramatyki – tam zarówno rzeczowniki, jak i przymiotniki, pochodzące od nazw miast, pisane są wielką literą. Tymczasem nie była to oficjalna nazwa państwa, gdyż ta nie uległa zmianie – wciąż była to Rzesza Niemiecka (*Deutsches Reich*).

Mgr Nastrożny nie uniknął również kilku błędów warsztatowych. Dwa pierwsze odnoszą się do struktury pracy. Pierwszy z nich to kwestia rozdziału siódmego dysertacji „Koncepcje strategiczno-operacyjne rozbudowy i wykorzystania fortyfikacji twierdz Toruń, Grudziądz i Chełmno w potencjalnym konflikcie zbrojnym”. O ile w jego treści Autor każdorazowo odnosi się od rzeczywistości przytaczanej przez niego koncepcji, o tyle sugerowałbym wprowadzenie podziału na plany realne/obowiązujące oraz zupełnie oderwane od rzeczywistości. Tymczasem w pracy wszystkie są ułożone po prostu chronologicznie. Druga kwestia dotyczy podrozdziału (s. 524) „Szkic rozwoju koncepcji polowego żelbetowego schronu piechoty w okresie międzywojennym w Polsce”, który w moim odczuciu pojawia się niejako znikąd i jest niepotrzebny. Ewentualne wyjaśnienia można byłoby zawrzeć w 2-3 zdaniach w przypisie.

Również do kategorii błędów warsztatowych można zaliczyć fragment ze s. 517-518, w którym mgr Nastrożny napisał „Wywiad III Rzeszy posiadał dość dokładne informacje nt.

ruchów i rozmieszczenia polskich wojsk, o czym świadczy fragment referatu Oddziału II Sztabu Głównego WP z czerwca 1939 roku”. Otóż o stopniu rozpracowania tych kwestii przez Abwehrę mogą świadczyć jedynie dokumenty niemieckie, analitycy Oddziału II mogli co najwyżej szacować, jak ich zdaniem wygląda rzeczywistość.

Kolejną sprawą jest przypis 166 ze strony 486, odwołujący się do niemieckiego „Denkschrift über die polnische Landesbefestigung“. Autor nie podał strony, a z tekstu głównego wynika, że chodzi o konkretną informację, a nie odwołanie do całości publikacji. Takich sytuacji należałoby unikać.

Na s. 260-261 znajduje się Tabela 2. „Wykaz szefów – kierowników organów administracji fortecznej twierdz Toruń, Grudziądz i Chełmno w latach 1920-1939”. Dwukrotnie występuje tam Mieczysław Hann – raz jako urzędnik wojskowy, a raz jako major. Dopiero na s. 268 w przypisie 108 znalazła się informacja, że urzędnikom tym nadano stopnie oficerskie, jeżeli spełniali określone warunki. Należałoby to wyjaśnić od razu.

Na s. 472 zaś mgr Nastrożny stwierdza, że garnizonem jednej z twierdz miały być „dwa specjalnie sformowane baony forteczne i trzy baterie dalekonośnej artylerii oraz jedna dywizja piechoty”. Kolejność powinna być odwrotna, gdyż dywizja miała o wiele większą liczebność i wartość bojową niż owe dwa bataliony, nawet jeżeli specjalnie formowane dla celów obrony fortyfikacji.

W pracy trafiają się także błędy tłumaczeniowe. Na s. 552 pojawia się „11. Pułk Graniczny Grenzwachtu (niem. Grenzwacht-Regiment)”. Prawidłowe tłumaczenie byłoby „Pułk Straży Granicznej”, w ostateczności „Pułk Graniczny”. Większy problem jednak sprawił termin „Abteilung”, który oznacza „oddział, wydział”, w kontekście militarnym również i „dywizjon”. Tymczasem na s. 553 mgr Nastrożny zastosował tłumaczenie „pułk”, przemianowując tym samym dywizjon artylerii ciężkiej na jednostkę wyższego rzędu. Z kolei na s. 554 wyraz ten przełożony jest raz jako „dywizjon”, a raz jako „oddział” i to w nazwie tej samej jednostki (21. Dywizjon Rozpoznawczy oraz 21. Oddział Rozpoznawczy).

Dysertacja mgra Nastrożnego nie jest niestety również wolna od pewnych potknięć stylistycznych. W pracy zdarzają się dość często powtórzenia. W przypadku terminologii fachowej, która musi być jednoznaczna, jest to często nie do uniknięcia. Nie mniej jednak tego typu problemy zdarzają się także w innych miejscach. Przykładów można byłoby dostarczyć całkiem sporo, pozwolę sobie jednak przytoczyć jedynie kilka. Na s. 270 wyraz „obsada” w różnych formach występuje czterokrotnie w sześciu wierszach. Z kolei „mobilizacja” (i jej pochodne) można odnaleźć trzykrotnie w czterech następujących po sobie liniach na s. 448.

Skrajnym przykładem jest „droga”, która wraz z pochodnymi występuje 7 razy w zaledwie 6 wierszach (s. 93).

Mgr Nastrożny w swej pracy wielokrotnie (np. na stronach 200, 271, 274, 392, 408, 479, 484, 565) stosuje określenie „ilość” w odniesieniu do rzeczy policzalnych zamiast prawidłowo pisać „liczba”.

Autor nie ustrzegł się również anglicyzmu, jakim jest stosowanie słowa „dedykowany” w znaczeniu „przeznaczony”, co trafiło do języka polskiego przez bezrefleksyjne tłumaczenie terminu „dedicated”. W recenzowanej pracy na s. 216 jest mowa o „dedykowanej załodze”, a na s. 516, o „dedykowanym uzbrojeniu”.

Do błędów stylistycznych, które wywołują uśmiech na twarzy czytelnika można zaliczyć sformułowania takie, jak wypowiedź mgra Nastrożnego ze s. 478 na temat „połączenia łączącego Pomorze z centrum kraju”. Podobnie wygląda tekst na s. 571, gdzie Autor pisze „sformowane na nowo formacje”.

Na s. 310 informacja z tekstu głównego została powtórzona w przypisie. Nie ma sensu traktowania tego, jako błędu warsztatowego (brak panowania nad tekstem), gdyż jest to przypadek jednostkowy, powstały zapewne w wyniku zmiany koncepcji w czasie pisania. Taką samą proweniencję ma zapewne urwane zdanie, które znajduje się na s. 556.

Mam oczywiście w pełni świadomość, że wymienione błędy z jednej strony mają najczęściej niewielki ciężar gatunkowy, a z drugiej dadzą się z łatwością usunąć. Z tego drugiego względu właśnie dość szczegółowo o nich wspominam, gdyż jestem przekonany, że dysertacja mgra Nastrożnego zasługuje na publikację. Błędy te nie wpływają negatywnie na moją wysoką i jednoznacznie pozytywną ocenę recenzowanej pracy.

Konkluzja

Konkludując, w moim odczuciu rozprawa mgra Pawła Nastrożnego „Fortyfikacje twierdz pomorskich Toruń, Grudziądz i Chełmno w okresie międzywojennym” w pełni spełnia warunki określone w art. 187 ustawy z dnia 3 lipca 2018 r. – Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. 2018 nr 1669) i ustawy – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce z dnia 20 lipca 2018 r (Dz.U. 2018 nr 1668 z późniejszymi zmianami). Wyrażam również szczerą nadzieję, że dysertacja mgra Nastrożnego zostanie wydana drukiem i tym samym udostępniona szerszemu gronu badaczy. W związku z powyższym wnoszę o dopuszczenie Doktoranta do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Jawośtan Centek